

Faculteit der Letteren
Bachelor Geschiedenis

Studiejaar 2015-2016
15 maart 2016

‘Achter elke grote man staat een sterke vrouw’
De rol van vrouwen in de morele propaganda van Augustus

Bachelorscriptie

Dr. L. L. Foubert

Julia Verberne
S4192826

Inhoud

Inleiding en definities	2
Hoofdstuk 1: Rome van Republiek naar Keizerrijk	7
Augustus' 'way to power'	7
De <i>Leges Iuliae</i>	8
Hoofdstuk 2: De Julisch-Claudische keizersvrouwen als propagandapionnen	11
De representatie van vrouwen in de publieke ruimte	11
Julia Major: stoorzender in Augustus' morele hervormingsprogramma	14
Hoofdstuk 3: De perceptie van Augustus' omgang met vrouwen in antieke bronnen.....	18
Conclusie	20
Bibliografie	23
Literatuur	23

Inleiding en definities

‘Achter elke grote man staat een sterke vrouw’. Iedereen kent dit spreekwoord wel. Het wordt vaak gezegd door grote mannen in de politiek. Hiermee wordt bedoeld dat de mannen hun succes niet hadden kunnen behalen als zij niet gesteund werden door hun echtgenote. Wat interessant is aan dit spreekwoord, is dat het woord ‘achter’ hier zowel op letterlijke ruimte als figuurlijke ruimte kan slaan. Vaak wordt bedoeld dat de vrouw de man heeft geholpen achter de schermen, maar zoals op veel foto’s van de belangrijkste momenten van deze mannen te zien is, staat de vrouw vaak ook letterlijk achter de man (zie afbeelding 1, 2 en 3).

Het spreekwoord ‘Achter elke grote man staat een sterke vrouw’ zegt veel over de rol die ruimte, zowel fysieke als mentale ruimte, speelt in de politiek. Als men bijvoorbeeld naar de First Ladies van de Verenigde Staten kijkt, ziet men bijvoorbeeld dat Jackie Kennedy, Hillary Clinton en Michelle Obama een grote rol hebben gespeeld bij de beeldvorming van hun man. Ze staan met hem op de foto, ze worden geprezen of bekritiseerd om hun gedrag, houding en zelfs kleding. De media, maar ook de presidenten zelf, kunnen hier gebruik van maken in hun propagandacampagne.

Zo worden de presidentsparen vaak weergegeven als liefdevol koppel of als familie, omdat de familie en het huwelijk traditionele waarden zijn van de Verenigde Staten. De vrouw staat op die manier vaak symbool voor het private domein, waar de zorg voor het gezin plaatsvindt, terwijl de man symbool staat voor de publieke ruimte, waar de politiek wordt bedreven. Het is erg interessant om te kijken naar de manieren waarop deze ruimtes in het verleden werden weergegeven en vooral hoe de grootste machthebbers en hun echtgenotes deze ruimtes belichaamden.

De oudheid, en met name het Romeinse rijk, wordt vaak aangewezen als bakermat van de westerse beschaving. Daarom zal er in dit onderzoek gekeken worden naar één van de grootste mannen van het Romeinse rijk: Augustus. In deze scriptie zal geprobeerd worden antwoord te geven op de vraag op welke manieren Augustus de vrouwen van zijn familie als

Afb. 1: Jackie en John F. Kennedy op 9 november 1960, de dag dat Kennedy werd verkozen tot president

Afb. 2: Hillary en Bill Clinton, covershot van de Amerikaanse biografische televisieserie 'Clinton'

Afb. 3: Barack en Michelle Obama tijdens zijn inauguratiereceptie in 2013

pionnen in zijn propagandacampagne inzette en hoe dit de grenzen tussen de private en de publieke ruimte voor vrouwen veranderde.

Augustus is een veel besproken figuur in de geschiedenis. Als begin van Rome als keizerrijk wordt zijn regeringsperiode vaak als omslagpunt in de Romeinse geschiedenis gezien. Hij veranderde niet alleen de staatsvorm, maar bracht daarnaast vele sociale veranderingen teweeg, ook voor vrouwen. Welke veranderingen dit waren, en wat voor invloed ze hadden op de bewegingsvrijheid van vrouwen, zal behandeld worden in hoofdstuk 1. Ook zien we vanaf Augustus' regeringsperiode een toename van afbeeldingen van vrouwen in de publieke ruimte.¹ Deze afbeeldingen representeerden vrijwel alleen vrouwen van de keizerlijke familie of mythische vrouwen.² Dit laatste kwam tijdens de Republiek ook al voor, maar het afbeelden van individuele vrouwen was een nieuwe ontwikkeling. Deze ontwikkeling is in gang gezet door Augustus, omdat hij de vrouwen van zijn familie gebruikte om propaganda te maken voor zijn morele hervormingsbeleid en om zijn dynastie te vestigen. De manieren waarop dit gebeurde en hoe dit doorwerkte op de grenzen van de publieke en private sfeer, zal behandeld worden in hoofdstuk 2. Nieuwe ontwikkelingen brengen altijd een reactie teweeg bij de ontvangers, in dit geval de bevolking, en met name de elite, van Rome. Uiteraard zijn het niet alleen moderne wetenschappers die over Augustus' regeringsperiode hebben geschreven, maar is er ook veel antieke literatuur over deze tijd. Aan de hand van deze literaire bronnen zal in hoofdstuk 3 een poging gedaan worden om de perceptie te reconstrueren van Augustus' morele hervormingsprogramma en omgang met vrouwen bij de antieke auteurs en de elite van Rome.

Om te onderzoeken hoe Augustus' de vrouwen van zijn familie bij zijn propagandacampagne betrok, moet men zowel naar literaire als materiële bronnen kijken. In deze scriptie zullen daarom zowel literaire bronnen, als materiële bronnen bekeken worden. Met bronmateriaal moet altijd voorzichtig omgegaan worden. Bij de antieke teksten over Augustus moet men zich allereerst afvragen wat de relatie was tussen Augustus en de betreffende auteurs. Al lang vóór het Principaat, en zeker ook nog lang erna, werden de kunsten namelijk uitgevoerd binnen een patronagesysteem. Dit hield in dat kunstenaars, waaronder schrijvers, 'beschermd' werden door een patroon.³ Dit kan de objectiviteit van de bron al ernstig in twijfel brengen. Propaganda vond niet alleen op een tekstuele manier plaats, maar was voornamelijk visueel. Standbeelden zijn bij uitstek voorbeelden van de problemen

---

¹ D'Ambra, *Roman Women* paginanummer opzoeken, Marleen B. Flory, 'Dynastic Ideology', 287, Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson, 'Her parents gave her the name Claudia', Paul Zanker, 177

² D'Ambra, *Roman Women*

³ In hoofdstuk 4 zal ik hier verder op ingaan.

rondom de gescheiden-sferendichotomie, omdat deze namelijk een indirecte aanwezigheid in de publieke sfeer waren van de afgebeelde persoon.⁴ Daarom zijn ze erg belangrijk voor dit onderzoek. Echter, niet alle standbeelden van vrouwen zijn bewaard gebleven, waardoor het onderzoek daarnaar vaak speculatief is en gebaseerd op andere beelden. Bovendien moet ook bij materiële bronnen rekening gehouden worden met de agenda achter een beeld en het bedoelde publiek.

De focus van dit onderzoek zal liggen op de vrouwen van Augustus' familie. Dit heeft twee redenen: enerzijds zijn het vooral de vrouwen van de Romeinse elite, en voornamelijk de keizerlijke familie, die vertegenwoordigd worden in de geschreven bronnen.⁵ Daarnaast zijn het ook de keizerlijke vrouwen die het meest werden afgebeeld.⁶ Standbeelden in de publieke ruimte werden door mannelijke relaties van die vrouwen opgericht om hen te belonen voor hun ideale gedrag - d.w.z. het voldoen aan het ideale beeld wat de Romeinse samenleving had van een vrouw - en er was geld en macht voor nodig. Vrouwen uit lagere klassen hadden hier niet de connecties voor en 'verdienden' zo'n standbeeld ook niet.⁷

In deze scriptie worden een aantal concepten gebruikt die definities behoeven. Er wordt vaak gesproken over 'private' en 'publieke' ruimtes. Jürgen Habermas introduceerde deze termen in zijn werk *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, waarin hij de ontwikkeling van de 'public sphere' in de 18e en 19e eeuw beschrijft. Habermas definieert de publieke sfeer als 'sfeer waarin privépersonen samenkomen als publiek' en waar politieke debatten worden gevoerd.⁸ Hij noemt hierbij koffiehuisen en salons als voorbeeld. Habermas' publieke sfeer is dus een fysieke ruimte. In dit onderzoek is de publieke sfeer gedefinieerd als het fysieke en mentale domein waar zichtbare politiek werd gedreven. De private sfeer is gedefinieerd als het fysieke en mentale domein van het gezin, waar actieve politiek niet aanwezig was.

De *separate sphere ideology* gebruikt Habermas' sferentheorie vanuit de invalshoek van gender en houdt in dat vrouwen worden verbonden aan de private ruimte en mannen aan de publieke ruimte.⁹ Hoewel Habermas stelt dat de publieke sfeer zich vanaf de 18e eeuw

---

⁴ Hier zal ik in hoofdstuk 2 op terugkomen.

⁵ Jenifer Neils, *Women in the Ancient World* (Londen, 2011), 18, Gordon Williams, 'Representations of women in literature', in: Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia: women in ancient Rome* (New Haven, 1996), 116-125, 118

⁶ Met uitzondering van grafreliëfs

⁷ D'Ambra, *Roman Women* (Cambridge, 2007), 4

⁸ Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, 27

⁹ Linda K. Kerber, 'Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History', *The Journal of American History*, 75.1 (juni 1988), 9-39

ging ontwikkelen, zegt Linda Kerber in haar artikel 'Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History' dat de gegenderde gescheiden-sferenideologie echter al zo oud is als de mensheid zelf en zelfs vandaag de dag nog in veel culturen dominant is.¹⁰ Er is lange tijd beweerd dat de dichotomie van de sferen voortvloeide uit biologische verschillen tussen mannen en vrouwen. Vrouwen waren aan huis gekluisterd tijdens hun vruchtbare jaren, dit is dezelfde periode waarin volwassen gedachten zich ontwikkelen en politieke activiteit kan plaatsvinden.¹¹ Kerber argumenteert echter dat de privaat-publiekdichotomie niet biologisch is, maar een culturele constructie die is bedacht door de dominante klasse, namelijk de man.¹² Zij deden dit uit eigen belang: mannen konden in beide sferen leven, terwijl vrouwen beperkt werden tot de private sfeer.¹³ Suzanne Spencer-Wood sluit zich hierbij aan in haar werk *Historical and Archaeological Perspectives on Gender Transformations* aan en stelt daarbij dat materiële cultuur erg belangrijk was voor de gescheiden sferenideologie. Bijvoorbeeld kleding en architectuur maakten de scheiding tussen die sferen duidelijk.¹⁴

In de oudheid is dit belang op sommige vlakken ook te zien volgens Eve d'Ambra (*Roman Women* 2007). Prostituees schenen een toga te dragen, bij uitstek een kledingstuk voor de mannelijke elite, om aan te geven dat hun lichamen tot het publieke domein behoorden.¹⁵ Echter nuanceert ze tegelijkertijd het belang van architectuur. Romeinse huizen waren over het algemeen een semipublieke plek, waar ook leden buiten de *familia* aanwezig waren. Met *familia* wordt niet alleen het gezin bedoeld, maar het hele huishouden.¹⁶ Uit plattegronden en archeologische bewijzen blijkt niet duidelijk dat er rekening gehouden werd met sekse: bewijs voor aparte vrouwenverblijven is er bijvoorbeeld niet.¹⁷ De scheiding tussen het publieke en het private domein was überhaupt niet altijd even duidelijk, stelt Lien Foubert in haar proefschrift *Women Going Public*. Soms overlaptten de sferen, wat conflicterende situaties tot gevolg had.¹⁸ De Romeinen zelf gebruikten sowieso andere termen om de

---

¹⁰ Linda K. Kerber, 'Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History', *The Journal of American History*, 75.1 (juni 1988), 9-39, 18

¹¹ Kerber, 'Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place', 13

¹² Ibidem, 14

¹³ Ibidem, 12

¹⁴ Suzanne M. Spencer-Wood en Stacey Lynn Camp, 'Introduction to Historical and Archaeological Perspectives on Gender Transformations: From Private to Public', in: Suzanne M. Spencer-Wood (red.), *Historical and Archaeological Perspectives on Gender Transformations* (New York, 2013), 1-20, 16

¹⁵ Eve d'Ambra, *Roman Women* (Cambridge, 2007)

¹⁶ d'Ambra, *Roman Women*, 49

¹⁷ Ibidem, 95

¹⁸ Lien Foubert, *Women Going Public: Ideals and conflicts in the representation of Julio-Claudian women* (Nijmegen, 2010), 7

verschillende sferen aan te geven, namelijk *forum* voor het publieke en mannelijke domein en *domus* voor het private en vrouwelijke domein.¹⁹ Volgens Jane Fejfer (*Roman Portraits in Context*, 2008) waren de leden van de keizerlijke familie in de keizertijd *public persons*. Ten tijde van de Republiek was er in ieder geval op juridisch gebied een duidelijke scheiding tussen een *privatus*, een persoon zonder administratieve functie, en een *publicus*, iemand met een administratieve functie. Tijdens het keizerrijk veranderde dit en werd de term *privati* eigenlijk gebruikt voor iedereen die niet behoorde tot de *domus augustea*.²⁰

In de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw begon de opmars van de zogenaamde 'Herstory'²¹, een beweging van historici die de geschiedenis opnieuw gingen schrijven, maar dan vanuit het perspectief van de vrouw. *A History of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present* (1988) van Bonnie Anderson en Judith Zinsser wordt gezien als revolutionair werk en als introductie van vrouwengeschiedenis als wetenschapsveld. Het beschrijft de geschiedenis van de vrouw vanuit de ontwikkeling van hun rol in de samenleving. Hun conclusie is dat de levens van vrouwen vooral door gender zijn gevormd. In dezelfde periode begon ook de ontwikkeling van de gendergeschiedenis als wetenschappelijk onderzoeksgebied. Met haar artikel 'Gender: a useful category of analysis' wordt Joan Scott gezien als pionier op het gebied van gendergeschiedenis. Volgens haar wordt gender voornamelijk gebruikt om nieuw terrein te onderzoeken, maar slaat alleen nog op onderwerpen die met sekse en seksualiteit te maken hebben.²² Veel genderhistorici uit haar eigen tijd en later borduurden voort op haar tekst. Scotts definitie van 'gender' als 'a social category imposed on a sexed body' is vandaag de dag omstreden, aldus Teresa A. Meade.²³ Volgens haar zijn er namelijk ook samenlevingen (geweest) waar gender niet biologisch wordt bepaald, maar wordt gebaseerd op de relatie die de persoon heeft met voortplanting. Zo kunnen volwassenen mannelijk of vrouwelijk zijn, maar zijn bijvoorbeeld kinderen van een andere 'gender'.²⁴

---

¹⁹ Lien Foubert, *Women Going Public: Ideals and conflicts in the representation of Julio-Claudian women* (Nijmegen, 2010), 7

²⁰ Jane Fejfer, *Roman Portraits in Context* (Berlijn, 2008)

²¹ Suzanne M. Spencer-Wood, 'Commentary: How Feminist Theories Increase Our Understanding of Processes of Gender Transformation', in: Suzanne M. Spencer-Wood (red.), *Historical and Archaeological Perspectives on Gender Transformations* (New York, 2013), 391-423, 412

²² Joan W. Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review*, 91.5 (dec. 1986), 1053-1075

²³ Teresa A. Meade en Merry E. Wiesner-Hanks, 'Introduction', in: Teresa A. Meade en Merry E. Wiesner-Hanks (red.), *A Companion to Gender History* (Malden, 2004), 1-7, 2

²⁴ Meade en Wiesner-Hanks, 'Introduction', 3

Sarah Pomeroy's samengestelde werk *Women's History and Ancient History* (1991) is het eerste werk waarin uitvoerig ingegaan wordt op vrouwen in de oudheid.²⁵ Het werk *Roman Women* (2007) van Eve d'Ambra geeft een goed overzicht van het leven van een vrouw in het Romeinse Rijk. Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson hebben in respectievelijk in 1996 en 2000 de werken *I Clavdia* en *I Clavdia II* uitgegeven. Dit zijn twee catalogussen van exposities door de Yale University Art Gallery die zich volledig focusten op de representatie van vrouwen in de oudheid.

Voor de biografie van Augustus kan gekeken worden naar *titel werk* (Werner Eck, 1998) en *Augustus, First Roman Emperor* (Matthew Clark, 2010). Het werk *Julia Augusti: the emperor's daughter* (2006) van Elaine Fantham is de meest complete biografie van Julia Major die er tot nu toe is verschenen. Hiervoor moest men voor biografische gegevens over Julia Major gegrepen worden naar de biografie van Livia van Anthony Barrett (2002) of de biografie van Tiberius van Barbara Levick (1976).

Hoofdstuk 1: Rome van Republiek naar Keizerrijk

Augustus' 'way to power'

Octavianus (ook wel bekend onder de namen Octavius, Gaius Julius Caesar en Augustus) was een figuur met evenveel politieke titels als namen. Hij was de achterneef en adoptiefzoon van Julius Caesar. Caesar had Octavianus als voornaamste erfgenaam aangewezen in zijn testament²⁶ en na diens dood kreeg hij dan ook veel bijstanders in de machtsstrijd die was ontstaan. Ook Marcus Antonius, die consul was op het moment van Caesars dood, probeerde de macht naar zich toe te trekken.²⁷ Dit maakte hem echter erg impopulair en mede daardoor besloot de Senaat om Octavianus tot consul te benoemen in 43 v.Chr.²⁸ Hierop verkreeg Octavianus de manschappen en financiële middelen om het tegen Marcus Antonius op te nemen, maar gedurende de strijd besloten de twee om samen te werken om op die manier de macht te grijpen. Samen met Marcus Aemilius Lepidus, die een bondgenoot van Caesar was geweest, vormden ze het Tweede Triumviraat. Dit ging echter al snel mis vanwege tegenstrijdige ambities en in 36 v.Chr. verloor het Tweede Triumviraat hun eerste lid.

Volgens de antieke bronnen vond Marcus Lepidus dat hij teveel in de schaduw stond van zijn

---

²⁵ Sarah B. Pomeroy (red.), *Women's history and ancient history* (Chapel Hill, 1991)

²⁶ Werner Eck, *The Age of Augustus* (München, 1998), 7. Voor biografische gegevens van Augustus, zie ook: M.G.L. Cooley (red.), *The Age of Augustus* (Londen, 2003), Matthew D.H. Clark, *Augustus, First Roman Empire* (Exeter, 2010)

²⁷ Eck, *The Age of Augustus*, 10-11

²⁸ Ibidem, 12

collega's en probeerde meer macht op te eisen. Octavianus zou hier echter een stokje voor hebben laten steken en Lepidus laten verbannen.²⁹ In 31 v.Chr. versloeg Octavianus ook Marcus Antonius in de beslissende slag bij Actium.³⁰ Hierna werd besloten om de Republiek te herstellen, maar geleidelijk aan kreeg Octavianus toch meer macht en in 27 v.Chr. werd hij tot *princeps*³¹ benoemd en kreeg hij de eretitel *Augustus* toegekend. Dit was het begin van het Romeinse rijk als keizerrijk.

De *Leges Iuliae*

Zoals in de *Res Gestae*³² beschreven staat, heeft Augustus veel veranderingen gebracht in het Romeinse rijk. Hieronder vallen de verschillende wetten met betrekking tot huwelijk en vruchtbaarheid, beter bekend als de *Leges Iuliae*. Toen de Republiek nog floreerde, was het *cum manu* huwelijk heel gebruikelijk.³³ Dit hield in dat een vrouw na het huwelijk onder de patronage van haar echtgenoot zou komen te staan, in plaats van die van haar vader. Haar echtgenoot zou supervisie krijgen over haar financiën, haar kinderen en haar sociale contacten. Dit beperkte de bewegingsvrijheid van de vrouw en maakte echtscheiding nadelig, daar zij haar bruidsschat niet terug zou krijgen. Het huis was het domein van de vrouw en het uitvoeren van huiselijke taken werd gezien als een belangrijke deugd. Vrouwen hadden ten tijde van de late Republiek al aanzienlijk meer bewegingsvrijheid dan de vrouwen in het Griekse rijk, maar deze vrijheid werd pas echt groter in het vroege keizerrijk.

Tijdens de regeringsperiode van Augustus veranderde het huwelijksritueel op een voor vrouwen positieve manier: het traditionele *cum manu* huwelijk werd nu een *sine manu* huwelijk, waarbij de vrouw juridisch gezien niet overging naar de familie van haar echtgenoot, maar onder de voogdij van haar vader bleef.³⁴ Op het moment dat die overleed, kwam de vrouw vrij van voogdij en werd zij *sui iuris*.

Op het moment dat Augustus zijn macht gevestigd had als *princeps*, begon hij een moralistisch hervormingsprogramma, in de vorm van een reeks wetten, bekend onder de noemer *Leges Iuliae*, en een propagandacampagne, waarbij het huwelijk en het krijgen van

---

²⁹ Ibidem, 26

³⁰ Werner Eck, *The Age of Augustus* (München, 1998), 39

³¹ 'Eerste Burger'

³² Gaius Julius Caesar Octavianus Augustus, *Res Gestae*, in: Peter A. Brunt en John M. Moore (red.), *Res gestae divi Augusti = the achievements of the divine Augustus* (Londen, 1979)

³³ Beth Severy, *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire* (New York, 2003), 11

³⁴ Severy, *Augustus and the Family*, 11

kinderen werd aangemoedigd.³⁵ In 17 v.Chr. voerde Augustus de *Lex Iulia de Adulteriis Coercendis* in, een wet tegen overspel. Als een vrouw betrapt werd op overspel, moest haar echtgenoot per direct van haar scheiden. Indien de vrouw nog onder de juridische voogdij van haar vader stond, had deze het recht om haar en haar minnaar te doden (dit kwam in de praktijk echter nauwelijks voor). Indien dit niet het geval was, zouden zij verbannen worden, mochten zij na hun verbanning niet hertrouwen en zouden ze al hun eigendom kwijtraken.³⁶ Wanneer de echtgenoot of vader van de betreffende overspeelster geen melding zou maken van de misdaad, zou hij aangeklaagd kunnen worden als pooier.³⁷

Augustus ontwierp deze strenge wet om de legitimiteit van het nageslacht veilig te stellen. Dit was ook voor Augustus' eigen familie belangrijk. Augustus' huwelijk met Livia was namelijk juist niet vruchtbaar: Julia Major was Augustus' enige biologische kind en zij was het kind van zijn eerdere vrouw, Scribonia. Tiberius en Drusus waren door Augustus geadopteerd. Door de nadruk in zijn regime te leggen op huwelijkse waarden en vruchtbaarheid, schiep hij de illusie dat zijn familie een legitieme dynastie vormde.

Daarnaast had Augustus behoefte aan een grotere elite.³⁸ In een andere poging om het aandeel van de elite te laten groeien, maakte Augustus het mogelijk voor vrijgeboren Romeinse burgers om met *libertae* te trouwen (senators mochten dit overigens niet). Op deze manier waren er meer vrouwen beschikbaar voor de mannen van de Romeinse elite en zou de elite potentieel groeien. Deze wet gaf vrouwen meer kansen om te stijgen op de sociale ladder die zij eerst niet hadden. Vrouwen kregen vaker kansen en bewegingsvrijheid op momenten van crises, bijvoorbeeld wanneer er een burgeroorlog of machtsvacuüm is³⁹, beiden waren slechts enkele jaren geleden door Augustus beëindigd. Om het krijgen van kinderen aan te moedigen, voerde Augustus in 18 v.Chr. de *Lex Julia de maritandis ordinibus* en in 9 n.Chr. de *Lex Papia Poppaea* in, waardoor vrouwen die drie kinderen kregen (voor *libertae* lag dit getal op vier) beloond werden.⁴⁰ Deze vrouwen zouden worden vrijgesteld van voogdij en

---

³⁵ Eve d'Ambra, *Roman Women* (Cambridge, 2007), 34. Voor meer informatie over Augustus' morele hervormingsprogramma, zie ook: Judith P. Hallett, *Fathers and Daughters In Roman Society* (Princeton, 1984), Judith P. Hallett, 'Women in Augustan Rome', in: Sharon L. James en Sheila Dillon, *A Companion to Women in the Ancient World* (Oxford, 2012), 372-384

³⁶ Eve d'Ambra, *Roman Women* (Cambridge, 2007), 50

³⁷ d'Ambra, *Roman Women*, 50

³⁸ Ibidem, 49

³⁹ Ibidem, 18

⁴⁰ Lisa A. Hughes, 'Review: The Julian Marriage Laws', *The Classical Review*, 53.2 (okt., 2003), 425-426, 425

waren daarna *sui iuris*⁴¹, wat inhield dat ze hun eigen financiën, huwelijken of echtscheidingen konden regelen en zelf patroon konden worden⁴².

Naast het doen toenemen van de Romeinse elite en het nageslacht te legitimeren, had Augustus nog een andere reden voor het invoeren van zijn morele hervormingsprogramma, namelijk om te laten zien dat hij grote waarde hechtte aan de republikeinse moraal.⁴³ Zijn machtspositie was in de eerste jaren van het Principaat nog instabiel en omdat de Romeinen slechte herinneringen aan de vroegere koningen hadden, moest de gedachte dat Augustus alleenheerser zou worden zo lang mogelijk worden afgehouden. Met behulp van de *Leges Iuliae* probeerde Augustus kuisheid, huwelijkse loyaliteit en huiselijkheid te promoten, de waarden die ten tijde van de Republiek erg belangrijk geacht werden in een vrouw.⁴⁴

De *Leges Iuliae* hadden tot gevolg dat in het vroege keizerrijk een dochter volgens het privaatrecht dezelfde rechten kon hebben als een zoon.⁴⁵ Dit had grote, positieve gevolgen voor de bewegingsvrijheid van de vrouw. Echter waren niet alle *Leges Iuliae* positief voor vrouwen. De *Lex Iulia de Adulteriis Coercendis* betrof namelijk alleen het scenario van overspel door iemands dochter of echtgenote. Hierdoor werden vooral de vrouwen van de elite hard getroffen, hoewel er ook voor de mannelijke overspelers, en zelfs de onschuldige echtgenoten en vaders, consequenties waren.⁴⁶ Zelfs de keizerlijke familie bleef niet buiten schot: in 2 v.Chr. werd Augustus' dochter Julia Major verbannen vanwege overspel.⁴⁷

---

⁴¹ 'Zelfgerechtigd'. 'Sui iuris' hield in dat je je eigen financiën kon beheren, kon erven, erfenissen kon achterlaten, etc.

⁴² Natalie B. Kampen, 'Gender Theory in Roman Art', in: Diana E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia: women in ancient Rome* (New Haven, 1996), 21-22

⁴³ Werner Eck, *Augustus* (München, 1998), 41-51

⁴⁴ Gordon Williams, 'Representations of women in literature', in: Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia: women in ancient Rome* (New Haven, 1996), 116-125, 126, Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson, "'Her parents gave her the name Claudia'", in: Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia II: Women in Roman Art and Society* (Austin, 2000), 1-16, 13

⁴⁵ Bruce W. Frier en Thomas A.J. McGinn, *A casebook on Roman family law* (Oxford, 2004), 19, Susan Treggiari, 'Women in Roman Society', in: Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia: women in ancient Rome* (New Haven, 1996), 116-125, 118

⁴⁶ Eve d'Ambra, *Roman Women* (Cambridge, 2007), 34

⁴⁷ Voor informatie over de verbanning van Julia Major, zie: Werner Eck, *The Age of Augustus* (München, 1998), Matthew D.H. Clark, *Augustus, First Roman Empire* (Exeter, 2010), M.G.L. Cooley (red.), *The Age of Augustus* (Londen, 2003), Elaine Fantham, *Julia Augusti: the emperor's daughter* (Londen, 2006). Julia Majors verbanning in antieke bronnen: Tac. Ann. 1.53.1, 3.24.2. Suetonius, Aug. 19.2, 65.1, Suetonius, Tib. 11.4, 50.1. Cassius Dio, 55.10.12-16, 55.13.1, 56.32.4, 57.18.1a. Vell. 2.100.5. Seneca, Benef. 6.32.1, Seneca, Clem. 3.8.3, Seneca, Brev. Vitae 4.6. Plinius, nat. 7.149, 21.9.

Hoofdstuk 2: De Julisch-Claudische keizersvrouwen als propagandapionnen

De representatie van vrouwen in de publieke ruimte

Hoewel de publieke sfeer aangewezen wordt als het domein van de man, waren er verschillende manieren waarop een vrouw zich toch in deze ruimte kon bevinden. Dit kon zowel op directe als indirecte manier. De vrouwen van de keizerlijke familie verschenen in de publieke ruimte aan de zijde van hun echtgenoten en zonen, maar ook op reliëfs en als standbeeld.⁴⁸ Ten tijde van de Republiek was het ongewoon dat er standbeelden van vrouwen werden opgericht. Als dit al gebeurde, waren het vaak afbeeldingen van heldinnen of godinnen die belangrijk waren in de Romeinse mythologie, en niet van individuen. Vanaf de regeerperiode van Augustus veranderde dit. Hij betrok de vrouwen van zijn familie actief bij de propagandacampagnes tijdens zijn regime, hoewel hij niet de eerste was die vrouwen gebruikte voor propagandadoeleinden. Marcus Antonius had zijn twee vrouwen, Fulvia en Octavia, eerder al gebruikt om achterban te creëren in zijn strijd tegen Augustus. Fulvia en Octavia verschenen in die tijd beiden op munten.⁴⁹ Hoewel Fulvia nog voornamelijk werd afgebeeld als een personificatie van onder andere de godin Victoria, werd Octavia wel herkenbaar als zichzelf afgebeeld, vaak samen met Marcus Antonius.⁵⁰

Augustus betrok Octavia, en later ook Livia, op zijn beurt bij de propagandacampagne tegen Marcus Antonius. In 35 v.Chr. schonk Augustus aan Livia en Octavia *sacrosanctitas*. Het beledigen van de twee vrouwen was vanaf nu een officiële misdaad tegen de staat en *sacrosanctitas* was daarmee een attribuut van een publiek ambt. Dit was de eerste keer dat dit werd toegekend aan een vrouw.⁵¹ Augustus wilde met de toekenning van *sacrosanctitas* waarschijnlijk voorkomen dat zijn familie het slachtoffer van smaad zou worden, zoals eerder al bij Octavia was gebeurd.⁵² Tegelijkertijd werden de twee vrouwen vrijgesteld van *tutela*⁵³ en werden er publieke standbeelden van hen opgericht. Deze standbeelden representeerden de vrouwen als echtgenotes van Augustus en Marcus Antonius als triumvirs.⁵⁴ Octavia werd in dit geval afgebeeld als loyale echtgenote en Livia als steunende schoonzus, een directe reactie

---

⁴⁸ Mary T. Boatwright, 'Women and Gender in the Forum Romanum', *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 141 (2011), 105-141, 108

⁴⁹ Richard A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome* (Londen, 1992), 92

⁵⁰ J. M. C. Toynbee, *Roman Historical Portraits* (Londen, 1978), 46-48

⁵¹ Bauman, *Women and Politics*, 94

⁵² Ibidem, 94

⁵³ Mannelijke voogdij

⁵⁴ Elizabeth Bartman, *Portraits of Livia* (Cambridge 1999), 62

op Marcus Antonius' overspel met Cleopatra.⁵⁵ Octavia en Livia waren de eerste vrouwen die op deze manier publiekelijk werden afgebeeld.⁵⁶

Tijdens het Principaat verschenen er meer afbeeldingen van vrouwen in de publieke ruimte⁵⁷, een tendens die vaker voorkomt in crisistijden, wanneer het belangrijk was om de dynastie te legitimeren en benadrukken.⁵⁸ Dat was dan ook precies wat Augustus lijkt te proberen met de vrouwen van zijn familie. Hij gebruikte zijn vrouw, Livia, om vruchtbaarheid te benadrukken en promoten, bijvoorbeeld door haar af te beelden met haar kinderen. Een voorbeeld hiervan is de standbeeldengroep van de *domus Augusta* die in 15 v.Chr. is opgericht op het Circus Maximus. Deze standbeeldengroep, met Livia, Tiberius, Germanicus en Drusus, benadrukte de rol van Livia als moeder en de overdracht van de macht binnen de familie. Deze standbeeldengroep was een belangrijk politiek statement over het concept van politieke macht tijdens het cruciale omslagpunt wat het Principaat vormde tussen Rome als republiek en als keizerrijk.⁵⁹

De representatie van de *domus Augusta*⁶⁰ als harmonieuze familie was niet alleen belangrijk voor de vestiging van de dynastie, maar ook voor het behoud ervan.⁶¹ Het woord *domus* sloeg in eerste instantie op de woning van de *dominus* en kon ook verwijzen naar de familie en slaven die in het huis van de *paterfamilias* woonden en onder zijn gezag stonden. Na verloop van tijd ging het woord *domus* ook verwijzen naar de familie als groep, waarbij de familienaam vaak genoemd werd, als verwijzing naar de grondlegger van de familie. In eerste instantie werd het woord *domus* vaak geassocieerd met de Republiek, maar wanneer de naam *Augustus* er achter geplakt werd, in plaats van Augustus' familienaam (wat *Octavianus* was), kreeg de term een dynastiek element. Het suggereerde dat Augustus als *princeps* de term *domus Augusta* gebruikte om de naam Augustus in de familie te behouden. Er wordt wel beweerd dat de term *domus Augusta* inderdaad komt vanuit het verlangen om een monolithische familie te presenteren die via bloedlijn en geboorterecht verbonden is met Augustus. De term *domus Augusta* werd namelijk voor het eerst door Ovidius gebruikt om het verschil tussen de *gens Iuliae* en de *gens Claudia* aan te geven. De eenduidige term zou de verschillen tussen de *gens Iulia* en de *gens Claudia* doen vervagen en daarmee potentiële

---

⁵⁵ Bartman, *Portraits of Livia*, 62

⁵⁶ Ibidem, 58

⁵⁷ Paul Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* (München, 1987), 177

⁵⁸ Natalie Boymel Kampen, 'Between Public and Private: Women as Historical Subjects in Roman Art', in: Sarah B. Pomeroy (red.), *Women's history and ancient history* (Chapel Hill, 1991), 218-248, 219

⁵⁹ Marleen B. Flory, 'Dynastic Ideology, the Domus Augusta, and Imperial Women: A Lost Statuary Group in the Circus Flaminius', *Transactions of the American Philological Association*, 126 (1996), 287-306, 287

⁶⁰ Dit verschil was belangrijk bij het opvolgingsprobleem Augustus. *Dynastic Ideology*, 292-293

⁶¹ Flory, 'Dynastic Ideology', 293

onderlinge competitie voorkomen. Daarnaast zal een wat persoonlijker motief van Augustus ook meegespeeld hebben: Augustus wilde het beeld achterlaten van zichzelf als grondlegger van de heersende Romeinse familie.⁶²

De tweede gelegenheid dat Livia van de Senaat een standbeeld kreeg, was na de dood van haar zoon Drusus in 9 v.Chr. Dit standbeeld eerde Livia als individu in relatie met haar echtgenoot en zoon, waardoor grondslag gelegd werd voor een heersende familie, waarbij de moeder van de troonopvolger voorzien werd van een politieke positie.⁶³ Hoewel vrouwen dankzij de *Leges Iuliae* een relatief publieke rol konden vervullen in de tijd van Augustus, werden zij niet eerder publiekelijk herdacht en geëerd als moeder van de troonopvolger. Livia was hierin de eerste en naast dat het haar een ongeëvenaard persoonlijk aanzien gaf, creëerde het een eervolle positie voor de moeder in de publieke sfeer.⁶⁴

De representatie van Livia en Octavia als loyale echtgenotes en vruchtbare moeders werd ook gedaan om de *Leges Iuliae* te promoten. Livia en Octavia dienden als voorbeeld voor alle Romeinse matrona's, maar ook voor mannen, om monogaam te blijven in het huwelijk en veel kinderen te krijgen.

Livia was de eerste *princeps femina*⁶⁵ van het eerste Romeinse keizerrijk.⁶⁶ Toen Augustus nog triumvir was, had Livia als voorbeeld van hoe zij zich moest gedragen en representeren nog de vrouwen van de andere triumvirs, zoals Octavia, gehad. Omdat zij echter geen voorgangers had in haar rol als *first lady*, had zij de mogelijkheid om nieuwe normen van representatie en publieke aanwezigheid te vestigen.⁶⁷ De portretten van Livia werden de nieuwe standaard voor de opvolgende keizerinnen van het Romeinse rijk.⁶⁸ Livia's standbeelden markeren daarmee een belangrijk moment voor de geschiedenis van vrouwen in de dynastieke representatie en vormen eveneens het einde van de ambiguïteit van de Augusteïsche periode met betrekking tot de dynastieke rol van vrouwelijke familieleden in de publieke sfeer.

Hoewel de standbeelden van Livia, Octavia en de andere keizersvrouwen werden opgericht in de publieke ruimte, moet men het belang ervan niet overschatten. Er waren nog altijd meer mannelijke beelden dan vrouwelijke en bovendien kwamen er pas in de 2^e eeuw

---

⁶² Flory, *Dynastic ideology*, 292-293

⁶³ Marleen B. Flory, 'Dynastic Ideology, the Domus Augusta, and Imperial Women: A Lost Statuary Group in the Circus Flaminius', *Transactions of the American Philological Association*, 126 (1996), 287-306, 299

⁶⁴ Flory, 'Dynastic ideology', 298-299

⁶⁵ Dit komt in principe neer op hetzelfde als het begrip *First Lady*, Anthony A. Barrett, *Livia: First Lady of Imperial Rome* (New Haven, 2002)

⁶⁶ Ovidius, *Consolatio ad Liviam*

⁶⁷ Elizabeth Bartman, *Portraits of Livia* (Cambridge 1999), 21

⁶⁸ Bartman, *Portraits of Livia*, 72

permanente standbeelden van vrouwen op het Forum terecht.⁶⁹ Het was inderdaad een grote eer voor vrouwen, en ook voor mannen, om een standbeeld in de publieke ruimte te krijgen, maar de vrouwelijke afbeeldingen waren vooral bedoeld om de private ruimte te representeren. Vrouwen op afbeeldingen waren namelijk herkenbare symbolen van de private ruimte en beelden vaak algemene deugden uit, zoals loyaliteit, kuisheid en huiselijkheid. Hierdoor bleven de vrouwelijke afbeeldingen gedeeltelijk toch privaat.⁷⁰ Daarnaast is er slechts een klein aantal beelden van de keizersvrouwen overgebleven en kunnen we dus niet met zekerheid zeggen hoe deze beelden er precies uitgezien hebben. Bijvoorbeeld de standbeeldengroep van de *domus Augusta* uit 15 v.Chr. is niet overgeleverd en ook van de beelden van Livia en Octavia als triumvirvrouwen weten we niet hoe ze er precies uit hebben gezien.⁷¹

Nieuwe ontwikkelingen brengen vaak onrust met zich mee en om dit te reduceren, maakten vrouwenbeelden vaak deel uit van een grotere standbeeldengroep, zoals de standbeeldengroep van de *domus Augusta* uit 15 v.Chr. De vrouwen zouden op deze manier niet de nadruk hebben. Bovendien verschenen de vrouwen van Augustus' familie bijna altijd in paren. Livia en Octavia vormden het eerste paar, eerst als echtgenotes van triumvirs, later als zus en als echtgenote van Augustus en als moeders van Julia Major en haar eerste echtgenoot Marcellus. Ook Livia en Julia Major verschenen vaak samen, tot de verbanning van Julia. De sociale en politieke status van met name Livia in haar tijd is radicaal te noemen, maar wanneer zij samen met een andere vrouw werd afgebeeld, werd zij niet gezien, of in ieder geval minder snel, gezien als een machtig individu, maar als een element van het visueel element 'vrouw'.⁷² De toename van vrouwelijke afbeeldingen tijdens het Principaat had daarbij tot gevolg dat 'de vrouw' een visueel subject werd in Rome, voornamelijk als moreel voorbeeld voor Romeinse matrona's.⁷³

Julia Major: stoorzender in Augustus' morele hervormingsprogramma

Julia Major was het enige biologische kind van Augustus. Haar moeder was Scribonia, Augustus' tweede vrouw. Julia's ouders waren om politieke redenen getrouwd. Scribonia zou

---

⁶⁹ Jennifer Trimble, *Women and Visual Replication in Roman Imperial Art and Culture* (Cambridge, 2011), 206, Mary T. Boatwright, 'Women and Gender in the Forum Romanum', *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 141 (2011), 105-141, 126-127

⁷⁰ Natalie Boymel Kampen, 'Between Public and Private: Women as Historical Subjects in Roman Art', in: Sarah B. Pomeroy (red.), *Women's history and ancient history* (Chapel Hill, 1991), 218-248, 218

⁷¹ Marleen B. Flory, 'Dynastic Ideology, the Domus Augusta, and Imperial Women: A Lost Statuary Group in the Circus Flaminius', *Transactions of the American Philological Association*, 126 (1996), 287-306

⁷² Elizabeth Bartman, *Portraits of Livia* (Cambridge 1999), 79

⁷³ Bartman, *Portraits of Livia*, 79

een stuk ouder geweest zijn dan Octavianus, hoewel hier onder historici debat over is.⁷⁴ Ze zou familie zijn van Scipio Aemilianus, de veroveraar van Carthago⁷⁵, en van Sextus Pompeius, twee belangrijke mannen in de Romeinse politiek. Het huwelijk tussen Octavianus en Scribonia zou zijn gesloten als onderdeel van een overeenkomst tussen Octavianus en Sextus.⁷⁶ Het huwelijk tussen Scribonia en Octavianus was al snel niet meer interessant voor Octavianus, om twee redenen: allereerst namen de redenen voor Octavianus om vriendschappelijk te blijven tegenover Sextus steeds verder af en ten tweede werd zijn aandacht getrokken door een nieuw gezicht in Rome: Livia Drusilla. Zij was echter al getrouwd met Tiberius Claudius Nero en had al één zoon van hem, met dezelfde naam. Daarnaast sloot Tiberius zich aan bij de tegenstanders van Octavianus. Tijdens de wapenstilstand tussen Octavianus en Marcus Antonius kon Tiberius weer terugkeren naar Rome, waar Octavianus hevig verliefd werd op Livia, die inmiddels zwanger was van haar tweede kind, Drusus.⁷⁷ Het huwelijk van Octavianus en Livia was een bron van roddels en oproer⁷⁸, echter zou Octavianus volgens zowel Tacitus als Dio de Pontifices wel om advies gevraagd hebben over het trouwen van een zwangere vrouw en zou hij hun toestemming gekregen hebben.⁷⁹ Hoe de vroege kindertijd van Julia eruit heeft gezien, is onduidelijk. Er zijn weinig bronnen over haar eerste jaren. Het zou kunnen dat zij die doorgebracht heeft bij haar biologische moeder, Scribonia, hoewel de bronnen vermelden dat Augustus Julia een paar dagen na haar geboorte bij haar moeder weghaalde.⁸⁰ Julia was het enige biologische kind van Augustus op dat punt, en zou dat ook blijven, dus was ze erg belangrijk voor Augustus' dynastieke plannen.⁸¹ Hij vormde het nieuwe regime namelijk rondom zijn familie. Dit was een politiek beladen missie, omdat de Romeinen geen dynastie meer hadden getolereerd sinds het tijdperk van de Romeinse koningen. Augustus zou Julia dan ook hebben opgevoed als publiek figuur. Om de traditionele waarden van de republiek te eren, leerde hij haar spinnen en weven, klassieke deugden die symbool stonden voor soberheid en moraliteit.⁸² Augustus plande ook de huwelijken van zijn dochter zorgvuldig. Huwelijkspolitiek was tijdens de Republiek al een belangrijke strategie om hogerop te komen

---

⁷⁴ Elaine Fantham, *Julia Augusti: the emperor's daughter* (Londen, 2006), 17-18

⁷⁵ Propertius

⁷⁶ Elaine Fantham, *Julia Augusti: the emperor's daughter* (Londen, 2006), 20

⁷⁷ Elaine Fantham, *Julia Augusti: the emperor's daughter* (Londen, 2006), 22, Suetonius Divi Aug. 62

⁷⁸ M.G.L. Cooley (red.), *The Age of Augustus* (Londen, 2003), 63

⁷⁹ Tacitus Ann. 1.10.5, Dio 49.44.1-2

⁸⁰ Dio 48.34.3

⁸¹ Voor een beschrijving van Augustus' dynastieke plannen met Julia, zie Tacitus Ann. 4.39-40

⁸² Beth Severy, *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire* (New York, 2003), 138, Suetonius Vita Augusti 64

en dit zou zo blijven. In eerste instantie was ze verloofd met Marcellus, de zoon van Marcus Antonius, maar hij overleed vroeg. Daarna trouwde Augustus haar met zijn vriend en vertrouweling Agrippa. Met hem had Julia twee zonen, Lucius en Gaius, en twee dochters, Julia de Jongere en Agrippina de Oudere. Na de dood van Agrippa in 21 v.Chr. beviel Julia van nog een zoon, Agrippa Postumus. Augustus dwong hierop Tiberius te scheiden van zijn vrouw Vipsania, zodat hij met Julia zou kunnen trouwen. Tiberius schijnt erg gehecht te zijn geweest aan Vipsania, waardoor het huwelijk met Julia al niet op goede voet begon. De sfeer tussen Tiberius en Julia verslechterde na de dood van hun eerste kind.⁸³ In 9 v.Chr. overleed Tiberius' jongere broer Drusus. Hij was geliefd bij de staat en bij zijn familie en zijn dood was een klap voor Tiberius. In 6 v.Chr. besloot hij om al zijn titels en functies af te staan en zich terug te trekken op het eiland Rhodos. Julia ging niet met hem mee. In 2 v.Chr. werd Augustus verteld dat zijn dochter Julia Major overspel pleegde met meerdere mannen. Eén daarvan was Iullus Antonius, de zoon van Marcus Antonius en Octavia, de zus van Augustus. Iullus Antonius werd gedwongen om zelfmoord te plegen en Julia Major werd verbannen naar het kleine, onvruchtbare eiland Pandateria.⁸⁴ Vijf jaar later werd ze naar Rhegium het vasteland verplaatst, maar ze werd nog steeds streng bewaakt en mocht geen gasten ontvangen zonder goedkeuring van haar vader.⁸⁵ Ze overleed kort na haar vader in 14 n.Chr., onder obscure omstandigheden. Ze zou zichzelf hebben uitgehongerd, maar er wordt ook gespeculeerd dat Tiberius haar door middel van uithongering heeft geëxecuteerd.⁸⁶

Het huwelijk tussen Tiberius en Julia was een mislukking. Het bracht niet alleen de politieke carrière van Tiberius in gevaar, maar ging ook in tegen Augustus' moralistische huwelijksidealen.⁸⁷ Augustus had zijn eigen familie als voorbeeld willen stellen om de wetten te promoten bij de bevolking, maar dit bleek het laatste duwtje te zijn waardoor hij alle steun voor zijn sociale hervormingsplannen leek te verliezen.⁸⁸ Als klap op de vuurpijl leek de bevolking de partij van Julia te kiezen en te pleiten voor haar herstel en terugkeer naar Rome.⁸⁹

Sarah T. Cohen vraagt zich in haar artikel 'Augustus, Julia and the development of exile *ad insulam*' af, of Augustus eilandverbanning wellicht bedacht zou hebben om met de

---

⁸³ Suetonius, *Tiberius* 7

⁸⁴ Voor een beschrijving van Julia's overspel en het proces tegen haar in de antieke bronnen, zie: Tacitus, *Annalen* 1.53 en 3.24, Velleius Paterculus, *History of Rome*, 2, 88-124, 100.4 Seneca de Jongere, *On Benefits* 6.32, Macrobius, *Saturnalia* 1.11.17, Seneca de Jongere, *Concerning Clemency*, 1.10.30-1.10.4.

⁸⁵ Richard A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome* (Londen, 1992), 118, CD, 55.13.1

⁸⁶ Tacitus, *Annalen*, 1.53

⁸⁷ Matthew D.H. Clark, *Augustus, First Roman Empire* (Exeter, 2010), 127

⁸⁸ Eve d'Ambra, *Roman Women*, 50, Clark, *Augustus*, 126

⁸⁹ Dio, 55.13.1, Beth Severy, *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire* (New York, 2003), 183

specifieke zaak van Julia om te gaan.⁹⁰ Hoewel verbanning als straf ook al in de late republiek voorkwam, was het toen nog vooral een manier om straf te ontlopen.⁹¹ Het was ook niet vanzelfsprekend dat bannelingen naar een eiland werden verbannen, wat vanaf het regime van Augustus wel steeds vaker de norm werd.⁹² De wet die verbanning tot straf voor overspel vastlegde, werd echter al bedacht in 18/17 v.Chr., terwijl de zaak rondom Julia zich pas tussen 9 en 6 v.Chr. afspeelde. De verbanning van Julia door Augustus kan ook gezien worden als traditionele reactie van een pater familias op de misdaden van zijn dochter.⁹³

Volgens Bauman wist Augustus al langer van Julia's buitenechtelijke relaties, maar waarom werd er dan toch pas in 2 v.Chr. actie ondernomen? De wet tegen overspel bestond al sinds 17 v.Chr. Bauman argumenteert dat dit waarschijnlijk was omdat Julia in 2 v.Chr. of een jaar daarvoor haar schanddaden in het publieke domein uitvoerde, namelijk op het Forum. Het Forum Romanum was het hoogste publieke domein in het Romeinse Rijk, normaal gesproken niet eens voor alle mannen vrij toegankelijk, laat staan voor vrouwen.⁹⁴ Augustus kon Julia het overspel vergeven, zolang dit in de private sfeer plaatsvond. Hoewel het door zowel antieke als hedendaagse auteur meer dan eens is geopperd dat Julia wel eens verstrikt zou kunnen zijn in een complot tegen Augustus, lijkt dit Bauman erg onwaarschijnlijk. De band tussen Julia en Augustus wordt door de meerderheid van de antieke auteurs als overwegend positief beschreven.⁹⁵ Daarnaast werd maar één van Julia's minnaars terechtgesteld, terwijl er meerdere beschuldigd, en ook veroordeeld, zijn. Als zij beschuldigd zouden zijn van hoogverraad, waarom stonden zij dan alleen terecht als minnaars? Bovendien zou Augustus de veroordeelde mannen reisdocumenten hebben meegegeven, zodat zij veilig op de plek van hun verbanning zouden aankomen.⁹⁶ Het lijkt er dus op dat het proces tegen Julia en haar minnaars louter om de schending van de *Lex Iulia de Adulteriis Coercendis* ging.

Augustus had Julia opgevoed als publiek, maar had hier uiteindelijk alleen zichzelf mee. Doordat hij het huwelijk van de private sfeer naar de publieke bracht, was hij gedwongen om het schandaal van Julia publiek te behandelen en haar volgens zijn eigen strenge anti-overspelwet te veroordelen. Dat Augustus zijn familie als voorbeeld voor de Romeinse moraal presenteerde, kan ook voor een deel verklaren waarom hij zo streng optrad

---

⁹⁰ Sarah T. Cohen, 'Augustus, Julia and the development of exile *ad insulam*', 206

⁹¹ Cohen, 'Augustus, Julia and the development of exile *ad insulam*', 207, Polybius 6.14.7

⁹² Voor meer informatie over de ontwikkeling van verbanningsstraf in de keizertijd, zie: Frank Stini, *Plenum exiliis mare: Untersuchungen zum Exil in der römischen Kaiserzeit* (Stuttgart, 2011)

⁹³ Cohen, 'Augustus, Julia and the development of exile *ad insulam*', 210

⁹⁴ Mary T. Boatwright, 'Women and Gender in the Forum Romanum', *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 141 (2011), 105-141

⁹⁵ Macrobius, *Saturnalia* 2.5.3-4

⁹⁶ VP 2.100.5, Sen. Clem. 1.10.3

tegen zijn eigen dochter.⁹⁷ Dit alles deed zijn reputatie niet veel goeds. Zijn morele hervormingsprogramma leek al niet in de smaak te zijn gevallen bij de bevolking van Rome en nu hij zijn eigen dochter, die populair was bij het volk, zo streng strafte, werd het beeld van hem niet beter.⁹⁸

Hoofdstuk 3: De perceptie van Augustus' omgang met vrouwen in antieke bronnen

Moderne auteurs zoals Werner Eck en Matthew Clark die onderzoek gedaan hebben naar Augustus, stellen dat zijn morele hervormingsbeleid ondanks de intensieve positieve propaganda niet aansloeg bij de bevolking en Augustus eigenlijk vooral op tegenstand stuitte. Zij baseren zich op antieke auteurs, maar in hoeverre zijn de bronnen van deze auteurs betrouwbaar? Volgens M. Cooley kunnen Romeinse auteurs gezien worden als de “spin-doctors” van hun tijd.⁹⁹ De kunsten, waar schrijven ook toe behoorde, werden gereguleerd vanuit een patronagesysteem. Hoewel de keizer de hoogste patroon was, was Maecenas de bekendste patroon voor de kunsten tijdens Augustus' regime. Hij was een goede vriend van Augustus en trad zelfs verschillende keren op als plaatsvervanger van Augustus in het buitenland. Hoewel er door moderne wetenschappers nauwelijks diepgaand onderzoek gedaan is naar Maecenas, is het duidelijk dat hij gedurende zijn eigen tijd en daarna gezien werd als beschermeling van de kunsten. Vincent Hunink is één van de weinige moderne wetenschappers die over Maecenas zelf geschreven heeft. In het vaktijdschrift *Hermeneus* probeert hij een schets te maken van Maecenas aan de hand van wat zijn beschermelingen over hem schreven.¹⁰⁰ Maecenas was de patroon van een groot aantal schrijvers, waaronder Vergilius en Horatius. Niet alle antieke auteurs stonden dus direct onder de patronage van Augustus, maar toch moesten ze voorzichtig zijn met wat ze schreven. Volgens Joseph Farrell was de controle vanuit de regering op de literatuur tijdens het Principaat namelijk veel strenger dan tijdens de Republiek.¹⁰¹ Zeker in de laatste jaren van Augustus' leven ontwikkelt het regime zich tot onderdrukkend, wantrouwig en autocratisch, wat in scherp contrast stond met de relatief transparante politieke en sociale sfeer tijdens de eerste jaren van het Principaat. Gedurende de bestendiging van het Principaat, besloeg de literatuur steeds meer onderdelen

---

⁹⁷ Tacitus, *Annalen* 3.24

⁹⁸ Suetonius, *Divus Augustus* 34.1, M.G.L. Cooley, *The Age of Augustus* (Londen, 2003), 354-355

⁹⁹ M.G.L. Cooley (red.), *The Age of Augustus* (Londen, 2003), 95

¹⁰⁰ Vincent Hunink, 'Het andere gezicht van Maecenas', *Hermeneus* (2014) 86.2, 93-98

¹⁰¹ Joseph Farrell, 'The Augustan Period: 40 BC-AD 14', in *A Companion to Latin Literature* (Blackwell, 2005), 44-57, 44

van Augustus regime. Zeker gedurende de jaren '20 en '10 v.Chr. nam Augustus een steeds centralere rol in de grote werken in. Farrell stelt daarbij dat de auteurs tegelijkertijd een steeds onafhankelijker positie wisten in te nemen en geeft dit als oorzaak voor het feit dat er ook kritiek te lezen is in deze werken.¹⁰²

De meeste antieke auteurs die over Augustus hebben geschreven, waren zelf politiek actief¹⁰³ en sommigen stonden dicht bij de keizerlijke familie, bijvoorbeeld als adviseur¹⁰⁴, bibliothecaris¹⁰⁵ of senator¹⁰⁶. Dit kan effect hebben gehad op de objectiviteit van de bronnen. Echter waren niet alle antieke auteurs die over Augustus schreven tijdgenoten van hem. Van de meest gebruikte auteurs die schreven over Augustus' leven en regime, leefden alleen Ovidius, Livius en Velleius ook daadwerkelijk onder zijn regime. Ook dat heeft natuurlijk gevolg voor de betrouwbaarheid van de bronnen, gezien die gebaseerd moeten zijn op tweedehands bronnen.

In de literaire bronnen zijn het vaak mannen die de hoofdpersonen zijn, maar ook de vrouwen van Augustus' familie werden zo nu en dan genoemd. Vrouwen in antieke literatuur worden altijd beschreven vanuit een mannelijke visie, gezien het feit dat verreweg de meeste auteurs mannelijk waren.¹⁰⁷ Dit geeft vrijwel zeker een vertekend beeld van de werkelijkheid. Zo werd er veel nadruk gelegd op de ideologische definitie van de vrouw en zal ze negatiever afgeschilderd worden als zij daar niet aan voldeed.¹⁰⁸ Met name Livia en Julia Major werden negatief afgeschilderd door antieke auteurs. Livia werd voornamelijk bekritiseerd vanwege haar politieke bemoeienis en Julia Major voor haar uitbundige publieke gedrag.¹⁰⁹

Augustus' morele hervormingsprogramma werd door de elite als hypocriet bestempeld.¹¹⁰ Marcus Antonius had Augustus al eerder meerdere malen van overspel beschuldigd, hoewel hij geen objectieve bron is. Daarnaast getuigt de manier waarop Augustus omging met zijn eigen huwelijk met Scribonia en dat van Livia niet van morele superioriteit. Bovendien dwong hij zijn adoptiezoon Tiberius jaren later te scheiden van zijn

---

¹⁰² Joseph Farrell, 'The Augustan Period: 40 BC-AD 14', in *A Companion to Latin Literature* (Blackwell, 2005), 44-57, 49

¹⁰³ Velleius was actief als militair tribuun, quaestor en consul, Plinius was admiraal in de Romeinse marine

¹⁰⁴ Livius was adviseur van Claudius, Seneca de Jongere van Nero

¹⁰⁵ Suetonius was bibliothecaris en archivaris onder de regering van de keizers Trajanus en Hadrianus

¹⁰⁶ Tacitus is senator, consul en gouverneur geweest

¹⁰⁷ Gordon Williams, 'Representations of women in literature', in: Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia: women in ancient Rome* (New Haven, 1996), 116-125, Eve d'Ambra, *Roman Women* (Cambridge, 2007), 3

¹⁰⁸ Gordon Williams, 'Representations of women in literature', 116-125, Lien Foubert, *Women Going Public: Ideals and conflicts in the representation of Julio-Claudian women* (Nijmegen, 2010), 32-36, Joseph Farrell, 'The Augustan Period', 44-57

¹⁰⁹ Plinius, *Naturalis Historia* 21.9, Suetonius, *Divus Tiberius* 51.1

¹¹⁰ Cassius Dio, 54.16

vrouw om met Julia Major te kunnen trouwen.¹¹¹ Bovendien werd Augustus door de bevolking bekritiseerd vanwege zijn strenge optreden tegen Julia Major.¹¹² Volgens Cassius Dio kwam het volk van Rome zelfs in opstand tegen haar verbanning naar het eiland Pandateria.¹¹³

Hoewel de teksten van antieke auteurs soms met een korreltje zout genomen moeten worden, kunnen ze wel degelijk een weerspiegeling van de werkelijkheid geven. Livia zal hoogstwaarschijnlijk wel degelijk zichtbaar politieke macht gehad hebben, gezien het feit dat ze veel vaker door antieke auteurs genoemd wordt dan andere keizersvrouwen. Wat Julia Major betreft zijn er eigenlijk twee kampen te onderscheiden in de antieke bronnen: enerzijds de auteurs die haar op een negatieve manier beschrijven en haar gedrag bestempelen als een smet op het regime van Augustus¹¹⁴, anderzijds de auteurs die sympathie voor haar tonen en haar juist als slachtoffer van Augustus' regime beschouwen.¹¹⁵ Dit lijkt vrij duidelijke kritiek, niet alleen op Augustus' omgang met Julia, maar ook op de *Leges Iuliae* an sich. De belangrijkste bron van deze kritiek vanuit het volk leefde echter ruim een eeuw later dan dat de gebeurtenis plaatsvond, dus in hoeverre zijn tekst over het protest representatief is voor de werkelijkheid, is moeilijk te zeggen. Wat wel gezegd kan worden over het proces tegen Julia Major, is dat het zeker indruk gemaakt moet hebben op de antieke auteurs, daar het door een heel aantal auteurs uitvoerig is beschreven.

Conclusie

Aan het begin van de 1^e eeuw n.Chr. stichtte Augustus het Principaat. Om de waan te creëren dat hij de Republiek in haar waarde wilde houden, probeerde Augustus de republikeinse waarden van de private sfeer te promoten, namelijk kuisheid, huwelijkse trouw en vruchtbaarheid. Hij had echter ook behoefte aan een grotere elite. Daarom maakte hij het mogelijk voor Romeinse mannelijke burgers om met *libertae* te trouwen (uitgezonderd senators) en voerde hij in 9 n.Chr. de *Lex Papia Poppaea* in, een wet die het krijgen van kinderen promoveerde door vrouwen met meer dan drie kinderen vrijstelling van voogdij te schenken. Daarnaast was het voor Augustus van extreem belang om de vruchtbaarheid van Livia en de legitimiteit van zijn nageslacht te promoten, zodat hij met zijn familie een

---

¹¹¹ Augustus Matthew D.H. Clark, *Augustus, First Roman Empire* (Exeter, 2010), 127

¹¹² Suetonius, *Divus Augustus* 34.1, M.G.L. Cooley, *The Age of Augustus* (Londen, 2003), 354-355

¹¹³ Dio, 55.13.1

¹¹⁴ Tacitus, *Annalen*, 4.71, Suetonius, *Divus Augustus* 65, *Divus Tiberius* 7, Velleius Paterculus, *History of Rome*, 2, 88-124, 100.4

¹¹⁵ Macrobius, *Saturnalia*, 2.5.2-8, Cassius Dio, 55.13.1

dynastie kon vestigen. Daarom werd Livia vaak afgebeeld met haar zonen en samen met Julia Major, Augustus' dochter uit een eerder huwelijk.

Door zijn zus Octavia en zijn vrouw Livia in te zetten als propagandapionnen, gaf Augustus hen toegang tot het publieke domein, zodat zij zichtbaar zouden zijn en dus als voorbeeld zouden dienen voor het publiek. Voor het eerst werden individuele vrouwen in de publieke ruimte afgebeeld. In 35 v.Chr. kregen Octavia en Livia bovendien voor het eerst in de geschiedenis als vrouwen *sacrosanctitas*, bescherming tegen smaad, toegekend. Tegelijkertijd werden ze beiden vrijgesteld van voogdij en konden zij onafhankelijk bezit hebben en onder andere deelnemen in bouwpraktijken. Ook Augustus' dochter Julia kreeg een publieke rol, maar bij haar ging het echter mis. In 2 n.Chr. werd ze beschuldigd voor overspel en door Augustus' anti-overspelwet van 17 v.Chr., de *Lex Iulia de Adulteriis Coercendis* was hij gedwongen om haar in een publiek proces te verbannen. Haar verbanning is het eerste voorbeeld van de uitvoering van de anti-overspelwet. Het is daarom zeer interessant voor de toekomst om uitgebreider te kijken naar (met name eiland-) verbanning als straf voor overspel in de tijd van Augustus. Wellicht had het inderdaad te maken met het feit dat de beklagde zijn eigen dochter was, zoals Sarah Cohen in haar artikel 'Augustus, Julia and the development of exile *ad insulam*' suggereert.

De antieke auteurs die over zijn regime en het proces schreven, hadden een ingewikkelde, maar zeker bestaande, relatie met Augustus. De kunsten, en ook de literatuur, bestond namelijk onder een patronagesysteem, wat zeker invloed gehad kan hebben op de objectiviteit van de antieke auteurs. Aan de ene kant zie je dat Octavia en Livia worden beschreven als goede echtgenotes en moeders, aan de andere kant worden zij weergegeven als valse, bemoeizuchtige vrouwen die het regime van Augustus verpestten. Julia Major wordt door enkele auteurs als antipropaganda ingezet, om het morele hervormingsprogramma van Augustus te bekritisieren.

Het is erg interessant om te zien dat de waarden kuisheid en huiselijkheid eigenlijk juist in het geding leken te komen, doordat Augustus deze waarden in de publieke ruimte bracht. Het huwelijk en het seksuele leven van de elite werden door de *Leges Iuliae* namelijk publieke aangelegenheden. Doordat Augustus de vrouwen van zijn familie gebruikte in zijn propagandacampagnes, was het private domein niet langer de enige ruimte waar vrouwen zichtbaar aanwezig konden zijn. Bovendien werd het door de *Leges Iuliae* voor hen mogelijk om in de publieke ruimte te bewegen. De scheiding tussen de 'mannelijke' en 'vrouwelijke' sfeer leek hierdoor nog meer te vervagen.

Uiteraard is het voor historici altijd maar de vraag in hoeverre de bekeken bronnen representatief zijn voor de werkelijkheid, maar toch kan uit de teksten van de antieke auteurs gedestilleerd worden dat voornamelijk Livia toch zichtbaar politieke macht moet hebben gehad en zeker ook indruk gemaakt moet hebben op haar tijdgenoten. De sterke vrouw stond tijdens het Principaat dus al achter de grote man en lijkt juist in deze tijd al een stap te hebben gezet naar een meer publiek bestaan.

Bibliografie

Literatuur

- Alison Keith, 'Women in Augustan Literature', in: Sharon L. James en Sheila Dillon, *A Companion to Women in the Ancient World* (Oxford, 2012), 385-399
- Andrew Wallace-Hadrill, 'Engendering the Roman House', in Diana E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia: Women in Ancient Rome* (New Haven, 1999), 104-15
- Anthony A. Barrett, *Livia: First Lady of Imperial Rome* (New Haven, 2002)
- Anton Powell (red.), *Roman Poetry & Propaganda in the Age of Augustus* (Londen, 1992)
- Averil Cameron en Amélie Kuhrt (red.), *Images of Women in Antiquity* (1983)
- Barbara Levick, 'Women and Law', in: Sharon L. James en Sheila Dillon, *A Companion to Women in the Ancient World* (Blackwell, 2012), 96-106
- Barbara Levick, *Tiberius the politician* (Londen, 1976)
- Beth Severy, *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire* (New York, 2003)
- Bonnie S. Anderson en Judith P. Zinsser, *A History of their Own*, 2 dln (New York, 1988), I
- Bonnie S. Anderson en Judith P. Zinsser, *A History of their Own*, 2 dln (New York, 1988), II
- Bruce W. Frier en Thomas A.J. McGinn, *A casebook on Roman family law* (Oxford, 2004)
- Christiane Kunst, *Livia: Macht und Intrigen am Hof des Augustus* (Stuttgart, 2008)
- Claude-Emmanuelle Centlivres Challet, *Like Man, Like Woman: Roman Women, Gender Qualities and Conjugal Relationships at the Turn of the First Century* (Wenen, 2013)
- Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia II: Women in Roman Art and Society* (Austin, 2000)
- Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia: Women in Ancient Rome* (New Haven, 1996)
- Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson, "'Her parents gave her the name Claudia'", in: Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia II: Women in Roman Art and Society* (Austin, 2000), 1-16

- Elaine Fantham, *Julia Augusti: the emperor's daughter* (Londen, 2006)
- Elizabeth Bartman, 'Early Imperial Female Portraiture', in: Sharon L. James en Sheila Dillon, *A Companion to Women in the Ancient World* (Oxford, 2012), 414-421
- Elizabeth Bartman, *Portraits of Livia* (Cambridge 1999)
- Emily A. Hemelrijk, *Matrona Docta: Educated women in the Roman elite from Cornelia to Julia Domna* (1998)
- Eve d'Ambra, *Roman Women* (Cambridge, 2007)
- Frank Stini, *Plenum exiliis mare: Untersuchungen zum Exil in der römischen Kaiserzeit* (Stuttgart, 2011)
- Gaius Julius Caesar Octavianus Augustus, *Res Gestae*, in: Peter A. Brunt en John M. Moore (red.), *Res gestae divi Augusti = the achievements of the divine Augustus* (Londen, 1979)
- Gordon Williams, 'Representations of women in literature', in: Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia: women in ancient Rome* (New Haven, 1996), 116-125
- H. G. Mullens, 'The Women of the Caesars', *Greece & Rome*, 11.32 (feb. 1942), 59-67
- Hans Petersen, 'Livy and Augustus', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 92 (1961), 440-452
- Jane Fejfer, *Roman Portraits in Context* (Berlijn, 2008)
- Jenifer Neils, *Women in the Ancient World* (Londen, 2011)
- Jennifer Trimble, *Women and Visual Replication in Roman Imperial Art and Culture* (Cambridge, 2011)
- Joan W. Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review*, 91.5 (dec. 1986), 1053-1075
- Joseph Farrell, 'The Augustan Period: 40 BC-AD 14', in *A Companion to Latin Literature* (Blackwell, 2005), 44-57
- Judith P. Hallett, 'Women in Augustan Rome', in: Sharon L. James en Sheila Dillon, *A Companion to Women in the Ancient World* (Oxford, 2012), 372-384
- Judith P. Hallett, *Fathers and Daughters In Roman Society* (Princeton, 1984)
- Kristina Milnor, *Gender, Domesticity, and the Age of Augustus* (Oxford, 2005)
- Lien Foubert, *Women Going Public: Ideals and conflicts in the representation of Julio-Claudian women* (Nijmegen, 2010)

- Linda K. Kerber, 'Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History', *The Journal of American History*, 75.1 (juni 1988), 9-39
- Lisa A. Hughes, 'Review: The Julian Marriage Laws', *The Classical Review*, 53.2 (okt., 2003), 425-426
- Lisa C. Nevett, *Domestic Space in Classical Antiquity* (Cambridge, 2010)
- M.G.L. Cooley (red.), *The Age of Augustus* (Londen, 2003)
- Marleen B. Flory, 'Dynastic Ideology, the Domus Augusta, and Imperial Women: A Lost Statuary Group in the Circus Flaminius', *Transactions of the American Philological Association*, 126 (1996), 287-306
- Marleen B. Flory, 'Livia and the History of Public Honorific Statues for Women in Rome', *Transactions of the American Philological Association* Vol. 123 (1993), 287-308
- Mary D. Sheriff, 'How Images Got Their Gender: Masculinity and Femininity in the Visual Arts', in: Teresa A. Meade en Merry E. Wiesner-Hanks (red.), *A Companion to Gender History* (Malden, 2004), 146-169
- Mary R. Lefkowitz en Maureen B. Fant, *Women's Life in Greece and Rome* (Londen, 1982)
- Mary T. Boatwright, 'Women and Gender in the Forum Romanum', *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 141 (2011), 105-141
- Matthew D.H. Clark, *Augustus, First Roman Empire* (Exeter, 2010)
- Merry E. Wiesner-Hanks, 'Structures and Meanings in a Gendered Family History', in: Teresa A. Meade en Merry E. Wiesner-Hanks (red.), *A Companion to Gender History* (Malden, 2004), 51-69
- Mireille Corbier, 'Family Behaviour of the Roman Aristocracy', in: Sarah B. Pomeroy (red.), *Women's history and ancient history* (Chapel Hill, 1991), 173-196
- Mireille Corbier, 'Male power and legitimacy through women: the *domus Augusta* under the Julio-Claudians', in: Richard Hawley en Barbara Levick (red.), *Women in Antiquity: New Assessments* (Londen, 1995), 178-193
- Monika Trümper, 'Gender and Space, "Public" and "Private"', in: Sharon L. James en Sheila Dillon, *A Companion to Women in the Ancient World* (Oxford, 2012), 288-303
- Natalie Boymel Kampen, 'Between Public and Private: Women as Historical Subjects in Roman Art', in: Sarah B. Pomeroy (red.), *Women's history and ancient history* (Chapel Hill, 1991), 218-248

- Paul Halsall, 'Early Western Civilization under the Sign of Gender: Europe and the Mediterranean', in: Teresa A. Meade en Merry E. Wiesner-Hanks (red.), *A Companion to Gender History* (Malden, 2004), 285-304
- Paul Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* (München, 1987)
- Regula Frei-Stolba en Anne Bielman (red.), *Femmes et vie publique dans l'Antiquité gréco-romaine* (Lausanne, 1998)
- Richard A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome* (Londen, 1992)
- Sarah B. Pomeroy (red.), *Women's history and ancient history* (Chapel Hill, 1991)
- Sarah M. Nelson (red.), *Women in Antiquity: Theoretical Approaches to Gender and Archaeology* (Plymouth, 2007)
- Susan E. Wood, *Imperial Women: a Study in Public Images, 40 B.C. – A.D. 68* (Leiden, 1999)
- Susan Kingsley Kent, 'Gender Rules: Law and Politics', in: Teresa A. Meade en Merry E. Wiesner-Hanks (red.), *A Companion to Gender History* (Malden, 2004), 86-109
- Susan Treggiari, 'Women in Roman Society', in: Diana E. E. Kleiner en Susan B. Matheson (red.), *I Claudia: women in ancient Rome* (New Haven, 1996), 116-125
- Suzanne M. Spencer-Wood en Stacey Lynn Camp, 'Introduction to Historical and Archaeological Perspectives on Gender Transformations: From Private to Public', in: Suzanne M. Spencer-Wood (red.), *Historical and Archaeological Perspectives on Gender Transformations* (New York, 2013), 1-20
- Suzanne M. Spencer-Wood, 'Commentary: How Feminist Theories Increase Our Understanding of Processes of Gender Transformation', in: Suzanne M. Spencer-Wood (red.), *Historical and Archaeological Perspectives on Gender Transformations* (New York, 2013), 391-423
- Teresa A. Meade en Merry E. Wiesner-Hanks, 'Introduction', in: Teresa A. Meade en Merry E. Wiesner-Hanks (red.), *A Companion to Gender History* (Malden, 2004), 1-7
- Vincent Hunink, 'Het andere gezicht van Maecenas', *Hermeneus* 86.2 (2014), 93-98
- Werner Eck, *The Age of Augustus* (München, 1998)